

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№15
(18602)

2015 чылдың
февраль 12
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажил-албаны

ТУДУГЛАРНЫ КӨӨР, ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫР...

ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол Таңды кожуунун бот-тывыңыр артистери-биле.

(Материалды 4-кү арындан номчуур).

Хүннүң медээлери

ТЫВАНЫҢ АЛДЫНЫ

Республиканың девискээринде алдынның 14 девискээрлер бар. Олар колдуунда Би-Хем биле Каа-Хем кожууннар, Таңды-Уула сын, Сенгилен бедигээжи ынчаар чыдар.

Геологтарның шинчилеп тыпкан алдын тывыштарының курлавыры, чижеглээн санаашкыннар-биле алырга, 500 тонна чыгы, ооң 200 тонна хирези элезинелчек алдын, артканы дашталчак алдын. Шинчилеттинмээн черлерде та чүү хире хөй алдын чыдар чүве.

Тыва алдын-биле кончук бай оран дээрзин Москваның, Санкт-Петербург хоорайларның, Тываның геологтары Меңгүн-Тайгада Хиндиктиг-Хөлдүн дүвүнде безин алдынны тыпкан дугайында массалыг информация чепсектеринде медээлер херчилеп турар.

«Ойна», «Тыва» артельдер, «Тардан Голд», «Восток» кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдер дээш, өске-даа бүдүрүлгелер республиканың девискээринден алдын казып алырын чылдан чылче көвүдөдип келген. Эрткен 2014 чылда алдын казып алырының планын 107 хууга ажыр күүсеткеш, 146,6 килограмм алдынны пландан хөйну казып тыпкан. 2014 чылда Тываның девискээринден ниитизи-биле 1 882, 6 килограмм азы 2 тонна чыгы алдынны алдынчылар казып алган. Бо 2015 чылда 1 тонна 825 килограмм алдынны алырын планнаан.

Алдын — делегейде эң-не аар өртөктүг үнелиг демир аймаа. Ооң өртээ ону казып ап, арыглап турар технологиязы, кайы-бир чуртта экономиктиг байдал дээш хөй-ле чүүлдерден хамааржыр. Россияның Ажаалда банкызы (Сбербанк) бо хүннерде чүткүп каан 1 грамм арыг алдынны 2819 рубльге үндүр садып турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Аржааннарывыс авыралы

Бойдус чаяалгазының ачы-авыралының дугайында бурунгу грек эртемен эмчи Гиппократ эрте-бурун шагдала мынчаар чугаалал каан: «Эмчи эмнээр, бойдус кадыкшыдар». Шынап-ла, өзүн өттүр-ле сөглээн. Тываның чону чай келирге-ле, төрзөн бойдузунуң чайгаар бүткен аржааннарынга болгаш хөлдөргө барып эмненип, кадыын быжыглап чаңчыккан. Оларның кижиниң кадыыга кайы хире ажыктыын, кандыг аарыга кайы аржаан дузалыын Тываның чону кол нургулайында эки билер. Ындыг-даа болза эртем-медицина талазы-биле шинчилелдер ам-даа төнмээн, 2013-2014 чылдарда кожуун бүрүзүнде кижилерниң хөй барып турары аржааннар болгаш хөлдөргө эмчилерниң бөлүктери эртем-шинчилел ажылдарын чоруткан. Ийи чыл иштинде кылдынган улуг ажылды Россияның эртем хүнүңге тураскааткан регионнар аразының эртем-шинчилел конференциязынга түңнөп чугаалашкан.

Эмчилер бо үе дургузунда аржааннап келген ийи муң чыгы кижилерден кым кандыг аарыглыын, оларның кижилериниң килин, дурт-сынын, хар-назынын, ханының бажышкынын, чүрээниң ажылдаарын база аарыының өске-даа демдектерин шинчилеп көргөн. Ол бүгү шинчилелдерни өөренип көргөш, ниити угланышкыннарга хамаарыштыр Россияның Сибирьде федералдыг эртем-клиниктиг төвүнүн Томскиде курортология болгаш физиотерапия институтунун терапия салбырының эртем удуртукчузу, медицина эртемнери-

ниң доктору Ирина Николаевна Смирнова «Тыва Республиканың эмнээшкенин суг курлавырларына бальнеотерапия» деп түңнел ажылды белеткээн. Ниитизи-биле 30 аржаан болгаш 3 хөл шинчилеттинген. Конференцияга шинчилелдерниң түңнелдериниң дугайында илеткелди ол кылган.

Шинчилеттинген аржааннарга келген кижилерниң ханының бажышкыны баштай улуг турган болза, 3-4 хонуп чорда, кол нургулайында өй-тавынга чедип келир, өкпе-хөрээниң агаар тынар хемчээли улгады бээр, агаар-бойдуска дораан тааржы бээр илдең болган. Улустун эмнедип кээп турар аарыгларын бөлүктээрге, сөөк-даяктын, чүстөрнүң артрит, остеохондроз, чүрек-дамыр системаның, ижин-баар, хан эргилдезиниң аарыглары колдап турар. Аржаанчыларның 63 хуузу хөлчөк хоочуларлыг, артканнарының кадыы мүн-не чүгээр-даа болза, демей-ле бир-ле черинде кандыг-бир кавынын. Кили улуг кижилер база эвээш эвес, мындыг байдал кижиниң бүгү органнарының ажылдаарына аар чүк, ооң ужуң аарыглар тыптып болур. Ынчангаш кижилер боттарының мага-бодун өй-тап хемчээлге тудуп, ижер-чиңер чеминиң шынарынче улуг сагыш салыр болза эки дээрзи чугаажок. Ынчан ам аржаанга хөлүн эрттирип алган аарыг сегидер дээш эвес, чүгле дыштанып ап, чыл дургузунда чыгы берген хир-чамны арыглап, бодун дадыктырып, кадыкшылын быжыктырып алыр дээш кээри онза эки болбайн аан.

(Уланчызы 3-кү арында).

Берт-Даг сумунуң амыдыралындан

Эптиг-найыралдыг өңнүк-тала болуулуңар

Эр кижиниң өг-бүле база ниитилел мур-га ролун бедидер, ооң ат-алдарын катап түрер талазы-биле элээн ажылдар сөөлгү чылдарда республикада чоруп турар. Талазы-биле тодаргай ажылдарны Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол, Чазак болгаш Дээди Хурал домал чорудуп турары бүгүдө билдингир. Эр улустун ниитилелде байдалын быжыгыр, хөй-аадын бедидер сорулгалыг ажыл-та улуг деткимчени ТР-ниң Эр улус эвиң көргүзүп эгелзэн. Ооң түңнелинде хоорайларда тус черниң эр чонунуң чыгары янзы-бүрү хевирлерге эртип турар. Январ айының төңүзүнде Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузуңга база бир солун чыгыш болгон сумунуң эр чурттакчыларына ортумак аяланың башкылары эрттирген. Коллективтин ээшкини үрө-түңнелдиг болган: Б. Доюндуп иң Күлтура бажыңыга суурнуң ортумак болуугу назылыг эр улугу хөйү-биле чыылган. Олар башкыларның организаастааны мөө-лөргө, психологтук болгаш кижизидилгелиг ал оюннарынга идепкейлиг кирип, «ара-та эптиг-найыралдыг, бот-боттарывыска а хары-улус болбайн, а өңнүк-тала болуп дырап-чурттаалы» деп түңнел үндүргеннер. Илган эрлер, шынап-ла, өг-бүлевистиң база суу-стун хөгжүлдө, олышкаш эки амыдырал база тарыыстың холуушта деп шийтирге келген.

(Уланчызы 2-ги арында).

БЕДИК ДЕП ҮНЕЛЭЭН

Хамааты нинителелдин сай-зырал фондузунун эксперттеринин чуртун 79 регионна-рынга, ооң иштинде Тывага, чоруткан айтырыг-хары шинчилелдеринин түңнели-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 83 губернаторлар-ның аразындан 39 дугаар чер-ни ээлеп турар. Чуртка нини-зи-биле турум эвес байдал чавырылбайн турда, респуб-ликаның бирги удуртукчузу декабрь айның көргүзүүн-ге январьда бир баллды немеп, туружун быжыглаан дээрзин шинчилекчилер айткан.

Ш.Кара-оол-биле Сибирь федералдыг округтан Кеме-рово болгаш Иркутск обла-старының, Хакасия, Бурятия, Алтай республикаларының база Забайкальениң губернаторла-рының үре-түңнелдиг ажылын демдеглээн. Красноярск бол-гаш Алтай крайларның, Томск, Новосибирск болгаш Омск об-ластарының удуртукчулары ор-тумак көргүзүлгелериг бөлүкче киргеннер.

Чуртун аңгы-аңгы регион-нарында 56 муң кижилернин харызын түңнээрде, «Хөй-нинитиниң санал-аналы» фонду-нун шинчилел чоруткан ажил-дары, Росстаттын сан-түңү, массалыг информация чепсек-теринин аразынга мониторинг чорудар национал албан чери-ниң медээлери, регионнарның чурттакчыларының социал бай-далын шинчилээн үнелелдер тургузуп турар. Ол ышкаш хөй санныг барымдаалардан дөрт көргүзүгүнү өзек кылдыр алган: амгы турум эвес үеде регион-да экономиктиг болгаш саң-хөө байдалының чогулгалы; эрге-хоойлу органнарының болгаш хөй-нинити организацияларының адынга эрге-чагырга ажилдак-чыларының талазындан күрүнө чагы-биле садыглажышкын-га хээли алган азы күрүнениң өнчүзүн төтөгелеп, байырган дугайында хомудалдар кирген-кирбээнин хынаан; ол ышкаш регионнун чурттакчыларының хөй кезинин социал хөөнүн чу-

гулалап көргөн. Чижээ, соңгаар-га хоорай даштынче чон сөөртүп турган электричкаларның ар-гыштырылгасын орулга чок дээш хоруп кааптарга, чурттакчылар хомудаан сеткилин илереткенин сактып кээлинер. Шинчилелдер үезинде республикада байдалга чон таарзынып азы таарзынмайн турарын, регионнун амыдыралы эки азы багай талазынче өскер-лип турар бе азы чаңгыс черде таптаашкында турар бе, респуб-ликаның удуртукчузун солугуру негеттинип турар бе, амгы дар-га эки азы багай ажилдап тур-рар бе дээн айтырылгала чон

российжи губернаторларның ажил-агыяның чедимчелин илереткен рейтингде Тываның Баштыңы 39-ку черни ээлеп ту-рарын база катап сагындырып каалы.

Тываның Баштыңының ажил-чорудулгасын канчаар үнелеп турарын айтырарымга, «Шынның» доктаамал номчук-чузу, хоочун бирикчи, партия-совет ажылының хоочуну Ка-ра-оол Андреевич Маспик-оол мындыг харыны берди: «Чер-делегейниң политиктиг-даа, эко-номиктиг-даа тургузуунда улуг өскерлишкinnen дугайында

эки деп санап турар мен».

Чөөн-Хемчик кожуун-нун чагырга даргазы Байбек Надажапович Монгуш: «Ийи-кайт чуртталга бажыңы ажылгал-да кирген. Ам бир бажыңы Ша-гаа бетинде дужаар деп турар. Ук тудуглар эргижирээн оран-са-вадан чаа бажыңнарже көжүрер программа езугаар туттунган. 120 олуттук уруглар садын чаарт-кан. Чадаана биле Хайыракан аразында автобус чоруп, чурт-такчы чонну аргыштырып турар. 2012 чылда-ла тудуп алганывыс нинитиниң чунар-бажыңы чон-га ачы-дузазын чедирип турар,

(парламентизиниң) политиказының, чер-өнчү харылзааларының гаш экология талазы комитетиниң даргазы ла-лав Николаевич На-«Россияның Чазаа реги-ның бирги удуртукчула ажил-чорудулгасын хай-га алып, а ол ышкаш ол субъектилерде ажылының тиг чоруун көөрү-биле ч-нында түңнелдерни ү-турар.

Бистиң республиканың тыңы Шолбан Валерьевич ра-оолдун көргүзүлгелери ч-нында экижип турарын д-билип турар бис. Каш хон-рунгаар ол сезен ажыг гу-торларның аразындан 39, эң эки черни ээлээн деп дыңнааш, чөптүг түңнел-д-бодадым.

Шолбан Валерьевич — ишчилерниң езулуг өңнү лалакчызы кижиге. Боду черге өскөн болгаш, ол а-ралды кончуг эки билер ол-бо черлерде, ылаңгыя чын аалдарда, сизген азы шөлдеринде, көдээде туд-да ажилчы чоруктарының йында бо-ла дыңнаар би-ды-даа чоруп турдуvus.

Бистиң Баштыңывыс — ка кончуг хандыкшылдыг Каратэге кара курнуң эдил-зи. Каш-ла хонук бурунгаар кен маргылдаага езулуг ма-классты көргүстү. Ол д-хөй сөс орнунга тодаргай-гер ышкажыл.

Шолбан Кара-оолдун де-чези-биле тыва спорт кан-даа аажок сайзыралды а-Ону спорт шөлдеринге көрүп болур. Республикага-гай амыдыралдың овор-хе-нин төлөптиг суртаалчызы ки-

Амыдыралдың бүгү тала-дан чыда калбайн, а хары чонун шын баштап алгаш чо-Баштың Ш. Кара-оол Ро-деңнелинде ындыг бедик-лээшкенин алганынга тыва чоргаарларың».

Галина МАСПЫК-белетки

«Межегей» хөмүр-даш чургайында.

күзелдин-биле харылаан. Ты-ваның Баштыңының ажил-ишчи рейтингизинге чоннун үнелели хөй баллдарны эккелгенин дем-деглээри чугула. Политиктиг, социал-экономиктиг байдалды, күрүнө эрге-чагырганың фе-дералдыг органнарының болгаш РФ-тин субъектизинин күрүнө эрге-чагырганың аразында харылзааларның деңгелин беш санга үнелээр ажилды регион-нун удуртукчузындан хамаарыл-га чок эксперттер кылып чорут-канын онзалап айтыпшаан, 83

солундан номчуп, теледамчы-дылгандан көрүп, билип ап турар бис. Тыва Республика база бу-рунгаар базымнарны кылып, сай-зырап чоруп орат. Кадеттер шко-лазындан аңгыда, удавас шериг хоорайжыгажының тудуу эгелээ-ринге кым-даа өөрүүр, чоргаар-ланыр болгай. Спорт залдары, уруглар сады, чурттаар оран-сава тудугларының саны чылдан чылче көвүдөп турар. Ынчангаш Ш.Кара-оолдун губернаторлар аразында ажил-агайжы көргү-зүглери бедик болуп турарын

хеп чуур чер ажыдары план-да көрдүнгөн. Хөмүр-даш бир тоннада 2100 рубль өртөктөг. Кыш чылыг. Хар чуга болганын-дан кыштаглаашкын багай эвес, мал-маган кышты хүр-менди алып турар. Тываның Баштыңы-ның талазындан бистиң кожуун-га көргүзүп турар деткимче-зи хөй, салаа базып санаар болза төнмес: оруктарны кылып бер-ген, Мерген-Херел, Комаров ку-думчуларын асфальтылап каан дээш, оон-даа өске».

ТР-ниң Дээди Хуралының

Эптиг-найыралдыг өңнүк-тала болуулуңар

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Башкылар бо чыышка чогаадык-чы чоруун көргүскөн. Чижээ, чыыш-че чалалгада программалар аңгыда, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем-амамызының республиканың ада-и-леринге оларның өг-бүлө мурнунга, а ол ышкаш ачы-төл кижизидилге-зинге ролунун дугайында угаадыг-лыг кыйгырыын болгаш Тываның эр улунун дүрүмүн чараштыр парлап кириген.

Культура бажыңында эр улусту алгаан, ооң өг-бүлө болгаш нини-тел мурнунга харысалганын дугайында тыва үлегер домактар-ны, мерген угаадыгларны парлааш, аскан турган. Уругларның чураан-чуруктары, эр кижилерге чаагай кү-зээшкенинне залды улам каас-шин-чи байдал кириген.

Чыыштын эгезинде сумунун он-он төлөптиг оолдарының дугайында тайылбырлыг фото-көргүзүгүнү тускай экранга бараалгаткан. Тыва-га Берт-Даг суурну баштайгы тыва ужудукчу Кидиспей Чооду, Совет

Эвилелиниң маадыры Чүргүй-оол Хомушкун дээш, өскелер-даа алдар-жыткан. Ол — элээн каш тыва эки турачыларның, «афганчы» болгаш «чечен» дайынчыларның, күш-ажылдың хөй санныг мурнакчыла-рының база төрөөн сууру. Бодунун төлөптиг оолдарында хүндүткелин болгаш мөгейин илередип, суму девискээринге 3 аңгы турсакаал тургускан республикада кара чаңгыс суур — Берт-Даг!

Фото-чуруктар көргүзүүнүн үезинде сумунун амгы чамдык чурт-такчылары бодунун азы кожазы-ның чуруун көрүп танааш, сеткили өөрүп, хөй-ады улам көдүрүлүп турган. Чүгө дизе, амгы үеде безин Берт-Даг суурда өскелерге үлегер-лиг амыдыралдыг эр кижилер хөй!

Сумунун төлөптиг эр улунунун фото-чуруктарын чыып четче-лээш, амгы салгалга үлегер кыл-дыр көргүзөр ажилды хоочун башкы Елизавета Анатольевна Седип-оол баштаан бөлүк бедик деңгелге организастаан.

Ат-сураглыг кижилерниң төрөөн суурунун амгы эр улуну аравыста бир демниг, өг-бүлөвис болгаш суурувус мурнунга хары-салгавыс болуп, кызымак амы-дыраалы дээн даңгырак сөстөрүн чыыштын киржикчилери чугаалап турганнар. Ылаңгыя психолог башкы Аяна Яндаевна Идам-ның башкарылгасы-биле эрткен «Дрозда» деп оюннун соонда чыыштын киржикчилеринин идеп-кейи күштелген.

Чыыштын киржикчилери тыва болгаш российжи чогаалчыларның чамдык чогаалдарына сайгарыл-га чугааны 3 аңгы бөлүккө чарлып алгаш кылган. Чижээ, бирги бөлүк Эдуард Мижиттин «Кайда силер?» деп шүлүүнүгө кончуг шын сайгарыл-ганы кылгаш, эки түңнелдиг болган. Ол бөлүктүн мурнундан сайгарыл-га кылган Күдерек Хуналдырович Чоодунун тайылбыры чедимчелиг болган.

Чогаалчыларның ажилдары-на сайгарылга чугааны Чойгана

Нордуп-ооловна Седип-оол (шко-ла директору), Буяна Алексан-дровна Шыдарай болгаш Айлаң Дажыевна Доржу (тыва дыл баш-кылары) оларның эки организа-тааны бөлүктөрүн идепкейлиг киржилгезинден көскү болган.

Школаның өөреникчилери Багыр Айыжының, Кежик Дон-дайның (3-кү классчылар), Бат-Байыр Бүлчүнүн (5-ки классчы), Тензин Хобиганың (11-ги классчы) күүселдези-биле адаларга турса-кааткан ырылар чыыш үезинде күүсеттинген, шүлүктөр номчут-тунган. Омак Алексеевич Шыйлаа коллективтин херээжен башкыла-ры-биле эр кижилер дугайында баштак ырыны күүседирге, чалат-каннар дыка сонургап дыңнаан.

Суурнун эр улунунун чыыжын эрттиреринге школаның эр баш-кылары: Буян Шулугуевич Биче-оол, Мерген Васильевич Эргеп, Валерий Арионович Нончат, Ал-дын-Херел Сергеевич Тас олар кончуг идепкейлиг киришкен.

Чыышты организастаар башкылар: Айнара Василь-Чооду, Вера Кур-ооловна Са-Аржаана Викторова Куруу, жатый Чейнеш Ушаевна Ми-дээш, өскелер-даа идепкейин күс-көн. Школаларның повара Алдынай Алдын-ооловна Шы-биле Алла Кыстай-ооловна А-чаа чалаткан эр улуска амда-сүттүг шайын доктаамал ку-боова-боорзаан салып турган.

Чыышка Тес-Хем кожуун чагырга даргазының орала-зы Мерген Чагар-оолович О-баштаткан бөлүк, Самагалдай №2 ортумак школазының эр б-кылары кирип, Берт-Даг суму эр улунунга чагыг-сүмезин кичи-солун чыыш-биле байыр чедир-Удуртукчулар мындыг сору-лыг чыыштарны кожууннун с-бүрүзү эрттирерин саналда-азааннар.

Сайлык Та

Берт-Даг ортумак школа-ның башкызы.

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Танды кожуунга албан-езуунун аян-чоруун кылып барган сорулгазы — көдээде социал тудугларның канчаар туттунуп турарын көөрү, кожуунун чурттакчылары-биле болгаш актив-биле ужуражыры.

Бай-Хаактың магазиннеринге кирген

Танды кожуунун төвүгө келген дораан Тываның Баштыңы элзэн каш садыг точкаларына барган. Эржежок чугула барааннарның өртзүннүң кайы хире өскени, чоннун ону садып алыр аргалыгы Чазак Даргазын сонугаткан.

«Авырал» болгаш «Арат» магазиннерге ол садыгчылар-биле чугаалашкан, олар аш-чем болгаш үлетпүр барааннарының өртектери ортумаа-биле 10-15 хуу өзүп турарына хомудалын илереткенер, ынчалза-даа кожуунун чурттакчылары дөмей-ле садып ап турар. Бай-Хаактың магазиннеринде өртектер Кызылды-биле барык дөмей болуп турарын, харын-даа тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң продукциязын на-йысылалга деңнээрге, чик өртекке садып турарын Чазак Даргазы эскерген.

Рынок негелдезин езугаар экономикада ниити байдал өскерлип турар үеде өртек-ти өстүрбейн баарының аргазы чок деп сайгарлыкчыларның чугаазына каттышпышаан, Шолбан Кара-оол ону өстүреринче дыка хандыкшывазын, күрүнениң тургузуп турары негелделерин сагырын сүмелзэн. Кожуун чагыргазы аш-чем аймааның рынок өртектеринге, ол ышкаш эм-таң аймаанга мониторингини доктаамал чорудар ужурулг деп, ол айткан.

Бай-Хаак суурда спорт тудуу 80 хуу белем

Танды кожуунга чоруп тургаш, Тываның Баштыңы өске тудуглар-биле чергелештир Бай-Хаак суурда туттунуп турар спорт төвүгө база четкен, «Элитстрой» КХН-ниң кылып турар ажылы-биле танышкан. Объект бо хүнде 80 хуу белем болган.

Ол спорт төвү 156 кижжи кээп болур кылдыр төлөвилеттинген, столовая, сауна, душ аңаа турар. Спорт залының шалазынче кичээнгей салырын Шолбан Кара-оол тудугжулардан дилзэн, ындыг оран-савага шала эң чугула чүүл болур дээрзин демдеглээн.

Объектинин төлөвилели эки-дир ийин, ынчалза-даа ол тудугну ажыглаар ужурулг специалистерниң санал-оналын өөренип көрүп тургаш, таарымчалыг кылдыр тударының аргазын көөрү чугула деп, республика Баштыңы айткан болгаш бо чылдың

Спорт тудуу.

төнчүзүгө чедир тудугну доозар сорулганы тудугжуларның мурнунга салган.

Таңдының пенсионерлери-биле ужурашкан, эрге-чагыргаларның мурнунга сорулгаларын салган

Танды кожуунун актив-биле ужуражып тургаш, Тываның Баштыңы эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң, оларның ажылдакчы бүрүзүнүн мурнунга сорулгаларын салган.

Эрге-чагыргалардан дээштиг ажылды чон манал турар болгай, ынчангаш бачым-чымыш үеде чурттап турар деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Салдыг сорулгаларның күүселдези дээрге, хамыктың мурнунда, боттун орулгаларын өстүрери-дир. Республиканың орулгазының барык 70 хире хуузу орулга үндүрүүндөн кирип турар. Ынчангаш шалыңны «чагаа хаптарына бээр» чоруктар-биле идепкейлиг демисежир, ажылдап турар кижжи бүрүзүн хоойлу езугаар хүлээп алырын, оң үндүрүгнү төлээр чоруун чедип алыр херек. Шалыңны «чагаа хавындан» алырга оң бодунга-даа, күрүнеге-даа ажык чок дээрзин кижжи бүрүзүн-

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол Бай-Хаакта «Россельхозбанкының» салбырында.

ге билиндирери чугула. Бирээде, ол бодунун социал магадылалын чидирер, ийиде, школалар, эмнелгелер, уруглар садтары тудар акшаны кызырар.

Амгы үеде тургустунуп турар экономиктиг байдалдар моон соңгааргы сайзыралга шаптык болуп турар чүүлдерни чайладырының оруктарын тыварын негеп турар деп, Шолбан Кара-оол санаан. Ону чедип алырда курлавырларны дилеп тывар херек. Ол курлавырлар дээрге экология талазы-биле арыг продукцияны бүдүрери, туризмниң аңгы-аңгы хевирлерин сайзырадыры, инвестицияларны хаара тудары, минерал чиг эт баазанын шигээдири болур. Кризис үезинде акшаны санап билири, ону мурнады шийтирилээр угланышкыннарже үндүрери, чоннун сагынгыр-тывынгыр чоруун ажыглаары, бизнести ол-бо сорулгаларны шийтирилээринче хаара тудары чугула.

Эрге-чагырганың кол курлавыры дээрге, кижилер-биле ажылдап билири, оларның негелде-хергелелдеринге кичээнгейлиг болгаш дыңнангыр болуру, каяа-даа, кажан-даа социал чөптүг чорукту сагыры. «Россельхозбанкының» кожуун чагыргазының оран-савазының бирги кадында ажылдап турар салбырының кижилерге хамаарылганын багай деп, Чазак Даргазы үнелзэн. «Пенсия алыры-биле келген чурттакчылар меңээ хомудал

киридилер. Оларның чугаалап турары-биле алырга, банкының ажылдакчылары ажылдың графигин чүгле боттарына эп-тиг кылдыр тургузуп алган, оң уламындан пенсионерлер оочур манап хүнээр ужурга таваржып турар. Бистиң бо үевисте, оочурлар тургузар чылдагааннарны чайладып турда, мында ындыг болуп турар, ынчаар ажылдаарга канчап-даа таарышпас» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

«Кризисте ажып эртери-биле оң дугайын катап-катап чугаалап турбас, чүгле хөй болгаш дээштиг ажылдаар херек деп чүвени кижжи бүрүзү шигээдири алыр ужурулг» — деп, Тываның Баштыңы түңнелинде айткан.

Бай-Хаакта хөй хүлээлге күүседир төптүн ажылын хынаан, уругларның музыка школазына деткимчени аазаан

Күрүне ачы-дузанын көргүзериниң талазы-биле хөй хүлээлгелиг төптүн девискээр салбыры бо чылдың январь 12-ден эгелеп Бай-Хаак суурга ажылдай берген. Танды кожуунче ажылчын аян-чорук кылып чорааш, Тываның Баштыңы ол ХХК төпке кирип, чаа ажылдап эгелзэн черниң кадрлар-биле хандырылганын, ажылдакчыларның ажылдаар байдалдарын, келген кижилериниң санал-бодалын сонугаан. Электрон-нуг оочурнуң талонун оператор Органа Садыдан алгаш, Шолбан Кара-оол күрүне ачы-дузанының алыкчызы болуп, ОШАЧКИ шугуму-биле ында административтиг чурум хажыдышкынының барын сонугаан. Ындыг хажыдышкын ында чок деп харыыны алган.

ХХК төпке бодаарга, кожуун төвүнде уругларның хөгжүм школазында амгы үениң оран-савазы-даа, чаа дериг-херексели-даа чок болган. Ынчалза-даа аалчыга эки чүүлдерин көргүзерин оң ажылдакчылары оралдашканнар. Хореограф Анжела Серен-оол бодунун эң эки өөреникчизи Волода Саянны республика Баштыңына таныштырган, баян башкызы Сергей Овсяников элзэн каш аялгаларны ойнааш, профессионал херекселдерниң чогуна хомудалын илереткен. Школаның өөреникчилериниң аразында республика конкурстарының лауреаттары-даа бар, ынчалза-даа байдал таарымчалыг болза, чедишкыннер оон-даа хөй болур турган. Культура сайдыының маңаа каш катап келгенин Шолбан Кара-оол айтыргаш, тургустунган айтырылганы шийтирилээринге дузаны чеди-

Чаа бажыңның аас-кежиктиг ээлери.

рерин аазаан, хөгжүм херекселдер акша тыптыр ужурулг деп бүзүрети.

Бустур четкен оран-савалардан тыларны көжүрери-биле 14 квартираның Бай-Хаакта тутка

Чаа бажыңны кожуун төвүнүн ская кудумчузунда туткан. Бустур бажыңнардан көшкен 43 кижжи аңаа бээр. Республиканың адресстиг про-зының күүселдезинге дүүштүр об-тударына 16,4 млн. рубльди туск Оон иштинде 4,7 млн. рубль респ-бюджетинден келген. Ону «Сай» бу-кооперативиниң тудугжулары тутка бажыңны эрткен чылдың сентябр-тудуп эгелзеш, декабрь 30-де аж-дужаапкан. Документилер долдур болгаш электри четкизинче ко-техниктиг негелделерин алырына-ажыг үе үнген.

Ажыдышкынның езулалы ко-Культура бажыңының чанында «Су-ка» ансамблиниң коллективиниң ок-так ырызы-биле эгелзэн.

Ынаар көжүп кирип турар ч-чыларга Шолбан Кара-оол мынча «Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! четкен чуртталга бажыңнарындан ха-ларны көжүрериниң программазына-тур туттунган оран-саваны алган сил-биле кады өөрүп тур мен!» Ол про-хөй-хөй чылдарның дургузунда ч-чидиг социал айтырылганың би-шиитпирлээр ужурулг деп республи-тукчузу улаштыр чугаалаан. Ону ши-лээр дээш Тываның Чазак улуг күж-кинерни үндүрүп тургаш, акша-хө-федералдыг деңнелге камгалап ап-Моон берге талазы чүл дээрге, федер-акша-хөренгени кады акшаландыры-ның байдалдарына бээр, ол дээр-публиканың эвээш бюджетинден а-ынаар тускайлаары-дыр. Оон үлүү-публика үе-үе аайы-биле кызырып ша-баштай 43 хуу турган, ам 24 хуу ап-Ону моон-даа кызыларының талазы-айтырыг шийтирилеттинип турар. Ол-ге акшаны салып тургаш, хөй тудуг-алыр аргавыс-тыр деп, Шолбан Кар-демдеглээн.

«Тудугжуларның ачызында бажы-гаттыг болганыңар дээш өөрүп тур-деп, республика Баштыңы уламчыла-Көдээ черниң чурттакчыларына таары-бир чүүл бар деп көрүп тур мен. Ол д-огород тарыыр черниң чогу. Бо айты-чагырга чери дузалаар деп бодап тур-а тудугжулар чылыг хүннер үнүп к-ногаанчыдылгаже кирер. Аңаа боттар-база идепкейлиг киржир боор силер».

Чаа бажыңга аңгы-аңгы сөөк-яз-жилерниң чурттаары Шолбан Кара-о-өөрткен. «Силерниң ажы-төлүнер-өссүннер, кризис дугайында чугаалар-даа болза, силерниң бажыңыңарга-чүүлдер эки болзун» — деп, ол йөрзэ-

Чыылган кижилерниң адыш часк-кыннарының үделгези-биле тудугжулар-удуртукчузу Рамзи Курашвили бажы-демдек дүлгүрүн республика Башты-тывыскан. Бодунун ээлчээнде Шолбан-ра-оол чаа квартираларның дүлгүрү-оон чурттакчыларына тудускан.

№5 квартирага үш уруглуг Аяна б-Аяс Сарыгларлар чурттаар. Олар-өрээл, чылыг, чырык, улуг кукнялыг, о-галыг, изиг болгаш соок суглуг квар-ны алганнар. Өг-бүлө аажок өөрүп: «И-нунда чурттап турган казанаавыска-канчап деңнээр боор — деп чугаалаан-Тудугжуларга, тус чер чагыргазында-мыктың мурнунда республика Башты-чаңгыс чер-чурттугларының амыдыр-чуртталгазын экижидер дээш бүгү кү-үндүрүп чорууру дээш өөрүп четтир-висти илередип тур бис».

Тудугжуларның ажылынга Шолбан-ра-оолдун база сеткили ханган. Чүге дээ-бажың онзагай, чараш, чурттаарына-рымчалыг болган.

Долаана САЛЧИ, В.ШАЙФУЛИННИҢ тырттырган руктары.

Улуг Тишелгениң 70 чылынга

ЧОРААН БОЛЗА, 100 ХАРЛААР ИЙИК

Ада-чурттуң Улуг дайынның чылдарында тыва чон Совет Эвилелинге улуг дузаны чедиргенин билир бис. 200 ажыг тыва оолдар, кыстар боо-чепсекти холга туткаш, дайын-биле коргуш-сынныш чок тулчуп, тишелгени чедип алырынга боттарының үлүүн кииргеннер. Олар совет дайынчылар-биле кады Украинаның хоорайларын болгаш хей-чурттакчылыг суурларын фашистерден хосташканнар. Боттарының эрес-дидим чүрекирин көргүзүп, дайынчы даңгыраан төлөптин-биле күүсеткеш, төөгү-е балалбас исти арттырганнар.

Тыва эки турачы аъттыг эскадронун дугайында Морозов аттыг эки гвардейжи аъттыг дивизияның омандылаы болгаш политиктиг килдизи ТАРН ТК-га болгаш Тываның Чазаанче макталдыг чагаарны чорудуп турган. Оларның ирээзинде: «Совет гвардияның үрээленинге кирип алгаш, карыштыг дайын-биле демиселге илериниң чуртуңарның оолдар, ыстары аъттыг шеригниң алдарын лам бедик көдүрдүлөр. Ындыг аадырлыг, туруштуг, чүрекири, идим оолдар, кыстарны кижиткени дээш тыва чонга өөрүп өттирдивис» деп бижээн.

Өске кезектериниң дайынчылары тыва эки турачыларны «Саянның эзирлери» деп чоргаарал-ле адап турганы таварылга эвес. Ачуурган, малгаш-балар дивейн, өгөлөргө торулбайн, боттарын-ыкаш катап күштүг чепселгенген йынче шудургу, коргуш-сыныш ж хөме таварып кээрге, корткан, өлдүзүн фашистер аткаарлаар турга таварышкан. Ол тыва эки турачыларның бирээзи — Эрбек рттуг эрес-шоова Чопаа Оюн.

Чүс чыл бурунгаар, 1914 чылдың октябрь айда Адыяа, Дарыймаа Оюннарның өг-бүлезинге Чопаа дун оглу болуп төртүтүнген. Шору эр апаргаш, Ачинск хоорайга садыг шугумунуң түр курстарын доозуп алгаш, Кызыл хоорайның бир садыынга ажилдап турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэн. Кызыл шеригте белек чылдазынга идепкейлиг кижип, өг-бүлезиниң мурнундан шээр болгаш бода малды фронтуга дуза кылдыр бергеш, чаңгыс чер-чурттугларын баштап алгаш, Сорлуг-Шиви тайгазынга фронтуже чорудар хаак ыяжын белеткээн. Чопаа Оюн тайгадан чедип кээрге, ону шеригже кыйгырты берген. Ол аажок эрес-шоова, орустап, тывалал чугаалап турда, чечен-мергени, хөглүг-баштаа аажок эр турган. Тываның аъттыг шериг кезээнге 1941-1943 чылдарда шериг хүлээлгезин төлөптүг эрттиргеш, Ада-чурттуң Улуг дайынында сержант эргелиг, Тываның 200 ажыг эки турачылары-биле фронтуже ол аъттанган.

Ровно хоорайны хостал тура, Чопаа Оюннуң бактаап турганы Доржу Монгуштуң взводу чигир заводунче бир дугаар халдап киргеннер. Ол заводтуң девискээринде дайынның кол күжү, боо-чепсээ мөөңнеттинген турган. Шавар халдаашкын үезинде мурнуку одуругга чоруп орган Ч.Оюн ийи катап балыгланган. Баштайгы ок оон кастыын таварты, кулаан сүвүре дегген. Эмчи кыстарга балыын шарыда шаап алгаш, фашистерге удур демиселин уламчылаан. Хайлыг чүве, дайынның огу ийи дугаарында будунга деггеш, сириин үзе дээпкен. Балыгланза-даа, ол ундараваан. Фашистерни Ровнодан үндүр сывыраар оон бүзүрели

өшпээн, чүге дээрге дайыннар шавар халдаашкынның күштүүнден девидеп, дезип эгелзэн. Ол чериниң чурттакчылары эки турачыларга четтиргенин илередип, «Чолдак-сымаар тырың-тырың, өске дылга чугаалажыр улус фашистерден бисти камгалаан» джип аразында чугаалажып турганнар. «Тишелгеде үлүүм бар» деп бодап, оюн-баштак чаңнавышаан, госпитальче чорупкан.

Эки турачылар төрөөн Тывазынче чанар деп тургаш, госпитальдарда чыдар эштеринге ужуражып байырлашканнар. Борис Шомбулович Лама баштаан кезек улус Чопаага ужуражып чеде берген. Чораан черинге улусту бодунче хаара тудуп кээр кижиле болгаш, балыгланган солдаттар аразында туруп каалкан бир-ле чүве чугаалаарга, өскелери аажок каттыржып турган. Оон эштерин көрүп каалтарга, демгилери: «Байырлыг, Василий Чопаев» — дишкеш, тарадыр кылаштажып эгелзэннер.

— Чүге Чопаев дээр силер? — деп, олардан тывалар айтырган.

— Оон ады Чопаа, а орустаарга Чопаев болур. Бодунуң аажы-чаңы база Чопаевке дөмей-дир — деп харыылааннар дээр чораан.

«Бодум хуумда, ону Чарли Чаплинге дөмейлээр турган мен. Оон турган черинден үргүлчү каткы-хөг, оюн-баштак ыравас, онзагай дайынчы чүве. Ылаңгыя могап-шылаан, өлүм-чидим көргөн дайынчыларга биске сагыш-сеткиливистиң хөөнүн часкарар «эмчивис» турган. Дайын соонда-даа, тайбың ишке-даа кызымак чоруун көргүзүп, амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир күш-ажылын салбаан, ажы-төлүн төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп каан ада. Дайын

соонда, ТАР ССРЭ-ге каттышканда, документилер солуп турда, Чопаа Оюннуң өг-бүлезини шупту адын солаан. Фронтучу эштериниң адааны Василий деп адын ат, а чаңгыс чер-чурттугларының Чопаалай деп адаанын фамилия кылгаш, документилен кылдыртып алган. Оон бээр-ле Василий Адыяевич Чопаалаев болган» — деп, фронтучу Василий Лама сактып чугаалаан.

Дайын соонда Василий Адыяевичини Танды кожуннуң банкызын эргелекчилээр кылдыр чоруткан. Оон өөнүң ишти Нина Ожаановна — кончук топтуг-томааныг, шевер кижиле. Бай-Хаак суурнуң чурттакчылары боттарынга болгаш ажы-төлүңге идик-хепти аңаа даарадып ап турганнар.

Оюннарның өг-бүлезин 1965 чылда Танды кожуннуң Сосновка суурга инек фермазынга кадарчылай бергеннер. Шаңнал-макталдыг ажилдап турда, Василийның карааның шоо баксыраан. Каракка кезишкенин эрткен соонда ажыл чок олуруп шыдавас хоочун Кызыл хоорайга кээп, караа четпестер ниитилелиниң бүдүрүлгезинге дааранып, ниитилелдин баштаар чериниң кежигүнүңге сонгудуп, амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир ажилдаан.

В.А.Чопаалаев ажы-төлүнүң кижизидилгезинче улуг кичээнгеи салып: «Эки өөрениңер, эртем-билигилгил улустуң оруу ажык» деп үргүлчү чагырып турган. Василийның ажы-төлү, уйнуктары оон сөзүн дыңнап, эртем-билигке чүткүлдүг болган. Өгбөзүнүн маадырлыг чоруу оларга үлегер болган.

Елизавета КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.

«Шынның» почтазындан

АДАК-БЫШКАА ЧИИК

Хоочун башкы Көкүү Борбак-ооловна Саттың өскөн-төрзүн чурту Сүт-Хөлдүн күчүлүг Кызыл-Тайга эдээ. Оон ада-иези кезээде мал малдап, чер ажылы кылып, тараа тарып чорааннар. Бичи Көкүү көңгүс ынайындан-на ада-иезиниң дузалакчызы — анай-хураган бажы дозар, өшкү саар, бызаалар кадарар... Элээди уруг апаргаш Кызыл-Тайганың бедик мээстеринге өшкү-хой кадарып, кадыр-берт хая-даштарны коргуш чокка кырлап маңнап чаңчыккан. Кандыгдаа ажыл-ишке кызымаа, чүткүлдүү оон-даа үнген чадавас боор оң.

1950 чылда Көкүү Сат Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы школазын дооскаш, башкыларның чайгы курузунга педагогиканың эге билгилерин шингээди ап, Хөлчүк школазынга пионер вожатылап ажилдай берген. Оон-на башкының буянныг оруун Көкүү Борбак-ооловна изеп үнген. Хоочун башкының ажилдап чораан школалары хей. Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга, Кара-Чыраа, Суг-Аксы ортумаа школазы дээш, оон-даа өске. Арга-дуржулгалыг башкы 1968 чылда ырак-узак черде кожуун Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксы школазынга ажилдап чеде берген. Ол школаның эге класстарының өөредилге эргелекчизинге 1972-1984 чылдарда ажилдап, эң ылаңгыя аныяк башкыларга методиктиг арга-дуржулгалыг дамчыдып берип турган болбайн аан.

Каяа-даа башкылап ажилдааш, школаның болгаш суурнуң хей-ниити амыдыралынга Көкүү Борбак-ооловна кончук идепкейлиг кижип турган. Чижээлээрге, Мугур-Аксы суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазынга, школаның партия эге организациязының секретарынга ажилдап, чон аразынга солун болгаш ажыктыг ажилдарны организастан. Ол шагда хей-ниити организацияларның ажылындан тус-тус черлерде корум-чурум, ажы-төлдүн кижизидилгези дээш, өске-даа чугула айтырылгар дыка хамааржыр турган.

Көкүү Борбак-ооловнаның хей чылдарда үре-түнелдиг башкы ажылын күрүне бедии-биле үнелзэн. Хей шаңнал-макталдарының аразындан башкы кижиге эң үнелиг шаңналдар «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы», «Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергини» аттары башкыга тывыскаан. Хоочун башкы ол аттарга чоргаарланып чоруур — ол аңаа төлөптүг-даа.

1987 чылда хоочун башкы хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Чоокта чаа 80 харлаан-даа болза, адак-бышкаа ам-даа чиик. Ийи оолдарының 7-8 бичи уруглары уйнуктарын Кызыл хоорайда азырап өстүржүп чоруур.

Буянныг ажыл-иштиң кижизи, хүндүлүг башкы Көкүү Борбак-ооловна Сатка кадык-шылды, уруг-дарыының аразынга аас-кежиктиг узун назы назылаарын күзедим.

Анатмаа МОНГУШ,
Тываның улус өөредилгезиниң хоочуну.

ДАЙЫН СОКСАЗЫН

Ада-чурттуң Улуг дайының чылдарында мээң улуг назынныг салгалым немец-фашизмге удур демиселге ржилгелиг болган.

Кырган-ачам Санчай ддыр каш малын Кы-л Армияга дуза кылдыр түпкеш, кызыл кошту акалга чедирип, Саян ыр чораан. Оон ат-сывы, дугайында төөгү мате-алдары Шагаан-Арыгда кейде бар. Кырган-ача-стың кады төрзүн дун-зы Санчай Сенгин эки а-биле фронтуже чо-каш, Украинаның Ровно храй дээш тулчуушкунга адырлыгы-биле өлген.

Аваыс Анна Түлүш-а Даңзы-Белек, оон т-дарыы, дөргүл-төрели ты уеде Украинада чүү-лп турарын телевизор-көрүп, солуннардан чүп, өлүм-чидимге та-жып турар чаш ажы-дү кээргеп, кырган-выстың кады төрзүн мазы Санчай Сенгиниң ец-фашизмден хоста-ш черинге амыр-тайбың-ген делгезин деп чал-ып ораар-дыр бис.

Арыг-Узүү суур.

ЭКИ ТУРАЧЫ БӨӨЛДЭЭР-БАЯН

Хөлегеге чыткан ыт кырынче кылаштай бергеш, ол ытка ызырткан мен. Чоданың мөң ээдин чире соп каан. Ол дээш Балгазын эмнелгезинге чыткаш, оон дургуннап үнген мен. Аалымга чоокшулап келгеш көөрүмге, өгнүң ыжы дээр шаар дүндүүштелип тур.

Өгге кирип кээримге, хөрээнде орден-медаль чайнаан Баян акым шайлап олур.

— Дуңманың өскенин аа! Алызында барып мөге кижиле боордур — дээш, карманындан үрер гармошка меңээ уштуп берди. Амыраарымны!

Акым дайын-чаага чораанын хөөредил.

— Чүү деп чүү дээр, аштап-суксап, доңуп-дожап, көрбээним көрдүм. Боо хараалының адаанга чоруурга, амыр эвес. Аас-кежик бооп, ок хөрөкти хос өткен. Кирген үдү хензиг, а үнген чери аяк аксы дег, чара шаап үнген — дээш, хөйлеңин уштуп, көргүзүп тур.

Дайылдажып чораанын Баян акым сактып орду. Эң коргунчуг чүве агаардан самолеттар-биле халдаашкын, адар, боолаары, бомбалаары кончук, чаштына бээр арга чок, башты чажыра туткаш, карактарны шийипкеш чыдар, ол-ла. Шавар халдаашкын үезинде ындамында сыгырган октар чаашкын-биле дөмей-ле. Украинаның Ровно облазының Дубно хоорай дээш тулчуушкун акымга эң-не берге болган, ынчан ол хөрзүн өттүр аттыр-

ган. Халдаар дээш тура халып бар чорда, хөрзүнче чоон чудук ужу-ылды үстүрген ышкаш болган, оон ыңай акым чүнү-даа билбес. Миннип кээрге, эмнелгеде чыткан.

Тулчуушкуннарның бирээзинге частышкындан моорал калган. Миннип кээрге, өлгөн солдаттар аразында чыткан. Долгандыр көөрге, арыг кыдыы черде бажың чанында аъттар баглап каан, оларның чанында немец таңыныл аай-дедир кылаштап турган. Чаштынып чорааш, чоокшулап чеде бергеш, таңынылды аайлап каалкаш дыңнаалаарга, бажың иштинде эзирик немецтер ыды дыңналган. Аъттарны салып чорудупкаш, бодунга аът арттырып алгаш, гранатаны сонга караандан бажың иштинче кирип октапкаш, аътты мунупкаш, акым хирт-ле дзэн.

— Немецтер кончук улуг-шыырак улус — деп, Баян даайым чугаалап орду. — Хол-биле сегиржип алыр болза, бо кижиле күш чедер хире эвес.

Оон чугаазын сонуургал дыңнап олурган менче көргеш:

— Че, мөге! Эки өөренир сен. Мен ышкаш кызыл шеригжи апаар сен — дээш, бажымны суйбап эргелеткеш, өгден үнгеш, баглаашта адын мунгаш, чортуп чорутту.

Дайын мурнунда Баян акым — ополченнер башкызы. Ол кайгамчык эрес кижиле. Эмдик аъттар өөредип мунар, канчаар-даа мөөрге, черле андарылбас. Көргөн улус магадаар. Онгачаның чайлаг адаанда дөң кырынга хамык ополченнерге онгулар кастырган. Аңаа олар кара боо-

лаарлар. Чыда адар, олура адар, тура адар дээш, канчаар-даа боолап турарлар. Ополченнер чокта оларны онгулары чайлагда аалдарның оолдары бистерниң дайылдажып ойнаар черивис апарган.

Баян акымның дурт-сыны шала бичежек-даа болза, хүрештерге бола шүглүр кижиле. Удурланыкчыларын тудуп алгаш, бөөлдеп-бөөлдеп октаар. Ынчангаш ону чон Бөөлдээр-Баян джи бергеннер.

Дайындан чанып келгеш, трактористеп ажилдап шаг болган. Кончук челер шилги ады база бар. Оозун мактай бергенде: «Тес-Хемден ийи аът-биле орнап алган мен. Челе бергенде, багай машиналар ында калыр, маңнап четпес» — дээр. Ачам сугга бир катап келгеш: «Оглуң өзүп кээп-тир. Шилги адымны дуңмамга белек кылдыр бээрим ол» — диди. Ынчаар акымның Челер-Шилгизин мунар аас-кежиктиг болган мен. Чаажы магалыг!

Акымның баштайгы өөнүң иштинден оглу бар. Оон ат-сывы Александр Баян. Сөөлгү өөнүң иштинден оглу Николай Баян. Кайызы-даа, адазы ышкаш, эрессимээр оолдар. Оларның-биле эдержип, үнүп-киржип чурттап чордум.

Чедерге дайын кижикчилери хей-ле турган. Баян Түлүш, Кара-оол Түлүш, Чылбак Долай, Монгуш-оол Монгуш, Мурзуна Сат дээш, өскелер-даа. Эки турачыларның аттарын мөңгөжиткени эки. Кур-Чер суурда Баян Түлүш кудумчузу бар.

Эрензен ТЕЖИТ.

БОК СИГЕН ДЕГ БОЛБАҢАР

Чочагай бичи тургаш-ла дун-мазы-биле өскүс артканнар. Ол ада-иезиниң арын-шырайын, омур-хевирин безин бүлүртүп сактып артып калган. Өскүс арткан угбашкыларны даай-авазы бодунуң ажы-төлү-биле кады азырап каан. Чочагай школаны дооскан соонда дээди эртем-билиг чедип, институтту чедишкенин доо-зуп алгаш, эртемниң аайы-биле ажылдай берген. А дунмазы школа дооскан соонда Москва хоорайда дээди өөредилге черинде өөренип турар. Чочагайны

Кым азы чүү буруулугул? Сөөлгү үеде «араганың хайы болбас ийик бе» дээр чугааларны бо-ла дыңнаар бис. Мындыг чүүлдер болурга-ла, араганы буруудадыры чаңчыл болу берген. Араганы-даа, ону ишкен-даа улусту чектээр дивейн тур мен. Чеже-даа арага-дары ижил алган болза, ындындан томааныг, кижизиг, кем чок улус база кайы көвей.

Бо удаада өске талазындан сайгарып көрээлиңер. Ийе, ол эзирик турган-дыр, ынчалза-даа

кырынче чууй каалканында, ажы-төлүңе чогуур ужурулг кижизидилгени үезинде бербээнинде. Олар, чүге-ле ийик, чүг-ле акша-төгөрик-биле хандыра-рын бодаар, а уругну кижизиг киж кылып каарынче кичээңгей салбас. Харын-даа мырыңай, төлүнүң мөзү-бүдүжүнүң шынарының багынга башкыларны буруудадыр. Ажы-төлү дыңнап турда-ла, уругларының башкыларын бактай аарак чугаалап, башкы кижиниң ат-алдарын кудуладыр. Ындыг таварылгада өөреникчи башкызының сөзүн дыңнаваз болбайн канчаар. Ооң соонда ол өөреникчи ада-иезиниң сөзүн дыңнаваз киж болур, чүге дээр өөреникчинин башкызын кемелээни-биле ажы-төлүнүң мурнунга хүндүткелин чидирип алыр. Эмин эрттир хостуг чорук база хоралыг деп чүвени утпааны дээр. Ажы-төлге чугула херек чүүл — ада-иезиниң ынакшылы, чылыг-чымчак сөзү, өөредин. Чазын үрезин тарываан черивистен дүжүт ажаар үеде, дүжүт манай бербезивис дег, ажы-төлүвүске чогуур үезинде, бээр ужурулг кижизидилгени бербейн, олардан эки чүүл манаан ажы чок. Ынчангаш уруг чаш турда, эвилең-ээлдек, чөпшүл, кээргээчел, биче сеткил дээн ышкаш чаагай чаңчылдарывысты ооң хүн бүрүде амыдыралыңа «тарып», ада-ие киж бодунуң үлгери-биле көргүзөр болза, чазын тараан үрезин күзүн элбек дүжүдүн бээр дег, үези кээрге, төл эки мөзү-бүдүжү-биле, төлөтпиг амыдыралы-биле ада-иезин, чоок кижилерин өөртүр. А бир эвес үезинде кандыг-даа кижизидилге ажылы чорутпаан болза, ажы-төлүн чектеп, бактаан херээ чок. Чүге дээр өл — ада-иеңиң чедир кылбаан ажылы-дыр. Бок сигенни тарываанда-ла, боду

кижи хейде-ле човай бээр. Башкы кижиниң хүлээлгези, сорулгазы уругну үжүк-бижикке өөредип, чогуур билигни берип, амыдыралга чепселеп каары.

Ынчап кээрге кижизидилге, бирээде, өг-бүледен, ийиде, уруглар садындан, үште, школадан эгелээр. Ынчангаш бот-боттарынче чууй каал турбайн, кижизидилге ажылы үезинде чогуур черлерге шыңгырадыр болза, кем-херек үүлгедикчилерини солгараар. Школада ажылдап чоруур башкы эш-өөрүнү: «Саазын кырында кылыр ажылы-выс көвүдээр, үстүнден негелде ындыг» дигип турганын бо-ла дыңнаар мен. Башкы кижиниң хөй үезин саазыңа эвес, уругларны кижизидилгезинче угландыргаш, оларның шалыңын улгаттырып каар болза эки. Ада-иелер, башкылар демнежип алыр болза, ынчан корум-чурум экижиңер.

Оон аңгыда, уруг иезиниң иштинге тыттып келирге-ле, ооң-биле чугаалажып чассыдар, эргеледир. Төрүттүнүп келирге, үнелиг сен, сени дыка манап турган бис деп уругга билиндирип, сагындырар. Ол чугаалап турар чүүлдерин ажы-херектеринге бадыйткаар. Чаш ажы-төл турган черге аас-дыл үндүрбес. Кээргээчел, чымчак сеткилге өөредир. Уругларның уран чүүлге, спортка сонуггалын бичизинден не оттурар.

«Улуска базындыралының орнунга, холунга туттунган-на чүүл-биле хаптар чүве дийин, оглум» — деп бир херээженниң оглун сургап турганын ам сактып, бодап чоруурумга, ол келир үениң езулуг кем-херек үүлгедикчизин кижизидип чораан ие-дир. «Улусту дора көөрүнүң орнунга, дүжүп берипкени дээр, оглум. Кижиниң күжү чудурук-биле хемчээттинмес, а бодун туттунуп билиринден хамааржыр. Сени хомудаткан кижини сен удур хомудатпа, оглум. Ындыг чорук сээң бодунга ажыктыг бо-

«Улуска базындыралының орнунга, холунга туттунган-на чүүл-биле хаптар чүве дийин, оглум» — деп бир херээженниң оглун сургап турганын ам сактып, бодап чоруурумга, ол келир үениң езулуг кем-херек үүлгедикчизин кижизидип чораан ие-дир. «Улусту дора көөрүнүң орнунга, дүжүп берипкени дээр, оглум. Кижиниң күжү чудурук-биле хемчээттинмес, а бодун туттунуп билиринден хамааржыр. Сени хомудаткан кижини сен удур хомудатпа, оглум. Ындыг чорук сээң бодунга ажыктыг болур» — деп чагып турганын дыңнаан мен. Ол езулуг шын, ынчаар кижизидип каан төл каян-даа кем-херек үүлгетпес. Чүге дээр өөзүңдөн шын сүмени үезинде ап чораан.

ала-чайгаар үнүп, хатка аай-дедир ширбидип, кижилерге шаптык болуп чоруур. Ол бок сиген дег, ада-иезиниң кижизидилгези чок өскөн төл ниитилелге таарымча чок чүве кылып чоруур, каржы, дүржөк киж болур. Ол — келир үениң езулуг кем-херек үүлгедикчизидир! Кандыг үрезин тарыыр сен, ындыг дүжүт сени манап турар.

Чамдык ада-иелерни дыңнаарга, «Школада башкылар чүнү көрүп турар чүвөл, акша-шалыңны ап-ла турар-дыр» дигилээр. Ынча деп чоруур ада-иелерни дыңнааш, кыдында дыңнап турган

Үүлгедиг болгаш ООР МАШИНА ОРУК ЫРАК

«Республиканың мөңгө садар аптека баазасы» туң чингине директору кижиге хамаарыштыр комиссиялык кеземче херээни лазы-биле Кызыл хоора суду шииткелди үндүргө «Республиканың мөңгө садар аптека баазасы» унит бүдүрүлгениң удуртукчузу Алина Лопсаңны РФ-тиң КК-ни чүүлүнүң 3 кезээ-биле буруулу хоорай суду санаан. Ол дээр өөзүңдөн, өске кижиге ха-жың өнчү-хөргөңгүни бодунуң а дужаал байдалын ажылдап ту-улуг хемчээлге оорлааны.

Суд сайгарылгазындан ил-ни: 2011 чылдың март 1-де ха-Лопсаң бодунуң албан-дужа-ажылдап, бүдүрүлгениң агар-дан 499800 рубльди ужулгаш, бодунуң пластик картазынче ш-дип алган. Ооң соонда ол ак-бодунуң туразы-биле чарыг-Даартазында хүн чингине д-тор 905 муң рубльди «MITSUBISHI PAJERO» деп машина садып, кылдыр өөнүң ээзиниң карточка-че шилчиткен.

Шак ындыг арга-биле ол б-рүлгениң удуртукчузу Тыва Рес-ликаның Чер болгаш өнчү-хөр-яамызынга 1404800 рубль түнү-гаралды чедирген, ону улуг хем-диг деп санаар.

Суд хуралыңа шииттирип ту-кижи бодунуң буруузуң хүлээп-баан. Кызылдың хоорай суду А-Лопсаңны оор чоруктуң ийи хеви-кылганы дээш 450 муң рубль тү-торгаалга онааган. Буруулуг к-ден 1404800 рубльди негелде-чорудулгазының аргазы-биле тыр-деп, суд шииттирлээн.

Шииттирген Лопсаңның ор-низас-башкарыкчы болгаш ад-нистратив-ажыл-агый хүлээл-күүседир албан-дужаал ээлээр-гезин суд казываан, а ол ышк-херек кырында бадыйкал бол-турар «MITSUBISHI PAJERO» д-маркалыг машинаның кымга хама-жырын тодаратпааны дээш суд-шииткелдине хамаарыштыр прокур-тура хомудал кириген.

Николай МАЛЫЦЕ
Кызыл хоорайның прокурору

УРУГЛАРЛЫГ-ДАА БОЛЗА...

Чечек Иргитке РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 228-чүүлүндө көрдүнгөн кеземче херээң үүлгеткени дээш күрү-не ялазын Улуг-Хем район-нуң прокурору онааган.

Назы четпээн үш уруглуг Иргит деп хамааты 2004 чылдың август 25-те ховудан конопля деп наркотик чашпанны чыып алган. Даарта-зында оозун арагага орнап алыр-биле чаңгыс суур чурттуунга келген. Ол сорулгазын Иргит күүседир четтикпээн, наркотиктиг бүдүмел-полияция ажылдакчылары хавыр-алган.

Чечек Иргит буруузуң минни-даа турза, азыралында назы чет-пээн үш уруглуг-даа болза, наркотиктиг бүдүмел-биле холбашкан үүлгедигниң улуун барымдаалааш суд ооң хосталгазын беш чылга кы-зып шииткен.

Шииттирген кижиниң назы чет-пээн уругларын азырал болгаш ха-гаарал органынче дамчыткан.

Амир МОНГУШ
ТР-ниң прокуратуразының

“Бок сигенни тарываанда-ла, боду ала-чайгаар үнүп, хатка аай-дедир ширбидип, кижилерге шаптык болуп чоруур. Ол бок сиген дег, ада-иезиниң кижизидилгези чок өскөн төл ниитилелге таарымча чок чүүл кылып чоруур, каржы, дүржөк киж болур. Ол — келир үениң езулуг кем-херек үүлгедикчизидир! Кандыг үрезин тарыыр сен, ындыг дүжүт сени манап турар.

шалыңы ындыг-ла көвей эвес, ынчалза-даа ол ажыл-хожолдуг улуг киж болу бергенинге аажок өөрүп турган.

Бир-ле хүн ооң соталыг телефонунче ооң бичизинден-не кады ойнап өскөн өнчү Богдан долгал келген. Олар школачы үезинде бот-боттарыңа дыка ынак чорааннар. Шеригден келгеш, Богдан Чочагайны сураглааш, соталыг телефонунуң дугаарын тып алгаш, долгал келгени ол. Кежээ, ажыл шагының соонда, аныктар ужуражып келгеннер. Богдан Чочагайның танывазы бир оол эжин эдертип алган, а Чочагай база-ла кыс эжин эдертип алган чүве-дир. «Киж чугаалажып таныжар» деп тываларның чугаалаары дег, аныктар таныжып, билчип алган. Оларның аразында чугаа-сооду үнүп, үрде көрбээн эжишкелер ужуражып келгенинге өөрүп, улаштыр хөөрежирин бодай бергеннер. Арага-дары са-дып алгаш, оолдарның бирээзи-ниң бажыңыңа келгеннер. Кирип кээрге, улуг эвес ийи өрээлди-бетинде — чечменир, ындын-да удуур өрээлдерлиг бажың. Арага-дарызын столга делгээш, дашкаларны долдур кудуп, үскү-лештирип, аш-чечин чооглап, арагазын ижил эгелзэннер. Чу-гаа-соот-даа дыңнаан, ыры-шоор-даа куттулуп-ла келген. Богдан өөрүшкүдөн эзирин улгады бер-геш, ийленип чыдыпкаш, удуй берген. Чочагайның кады чораан эки шаан төндүр хөглөп-хөглөп база удаан. Хайлыг чүве, ынчан Богданның кады келген эжи Чочагайже чызаалап, күжүн дөгөп эгел-зэн. Чочагай алгырып, эштерин кыйгырган, ынчалза-даа удаан улус кайын дыңнаар, одунмаан. Чочагайны Богданның кады эдер-тип келген эжи күштеп каап-кан. Күжүр Чочагайга чер-дээр караңгылап, ооң сагыш-сеткили угдунмас кылдыр аартай берген болгай аан. Даң ада-иен-даа ма-навайн, халып чана берген. Каш шак бурунгаар эжинге ужуражы бергенинге өөрүп, хөглөп турган Чочагайга шупту чүве солун эвес апарган. Бажыңыңа келгеш, дуң-мазыңа чагаа бижип кааш, ол-ла дүне бодунуң амы-тыныңа чет-тинипкен.

«Элээрниң — бажында, эзирик-тиң — аксында» деп тыва үлгөр домак анаа эвес-ле тыттып келген болгай. Ол каржы чорук кылган оолдун кижизидилгезиниң чогу-нда деп бодаар мен. Ооң ол кар-жы-хажагай, дүржөк, араатанзыг чоруу та чеже кижиниң сагыш-сеткилин аартып, салым-чолунга аар согуг бооп чоруур. Ажы-биле чугаалаарга, Чочагайның өлүмүңе буруулуг кижидир. Киж мөзү-бүдүжүн ышкыңган араатан кымның төлүл? Каян кем-херек үүлгедикчилер болу бээр, буруулуг кижини дилээр бис. А ол кижиниң канчап, чүнүң ужуң шак ындыг байдалда кел-генин кым-даа сонуггавас. Кем-херек үүлгедикчилерин агартыр дээш эвес, а шак ындыг дүржөк чоруктары моон сонгаар болдур-базының аргаларын дилээр дээш бо чүүлду бижидим.

Шак мындыг хевирлиг кем-херек үүлгедикчилерини удаа-дараа болуп турары хомуданчыг. «Шын» солунуң январь 31-ниң хүнүндө үнгөн 10 дугаарлыг үндүрүлгезинде, «02 дыңнадып тур» деп рубрикасында, «Эрткен чылдарның тос айларында...» деп чүүлүндө кем-херек үүлгедикчи-кинерин санап бижип каанын номчааш, кижиниң ыглаксаазы келир. «Бичи кем-херек үүлгедикчилериниң 119-зу — өөре-никчи, 86 киж кайда-даа өөрөн-мейн турар, 28 киж эге школа дооскан, назы четпээннерниң 74 хуузу 16-17 харлыг болуп ту-рар. Оларның аразында чурум үрзэн 20 кыстарның 13-жү — Кы-зыл чурттуг» деп улуг үжүктөр-биле парлааны, солунну номчуур дээш тудуп алырга-ла, каракка илдигип кээр чорду. Бо сан-чурагайларның түңнели-биле алырга, назы четпээн уруглар дыка хөй кем-херекти үүлгеткен. 89 уруг кайда-даа өөрөнмейн ту-рар деп бижээң. Чүге ол 89 уруг кайда-даа өөрөнмейн турарыл? Оларның ада-иези чүнү көрүп ту-рарыл?

Чаптап, чарашынып чо-раан ажы-төлүвүс канчап араатанзыг кем-херек үүлгедикчилер болу бээр? Ада-иелер уруг-дарыының кижизидилгезин школа башкыларының

АЪТТЫҢ ААРЫКЧЫЗЫ. ОЛ КЫМЫЛ?

Авазының оглу Таймир 2012 жылда сес тонна кирер хуу, улуг чүк машиназынга улус чагыы күүседип, ыңай-бээр бараан да-жүүлал халдып турда, бир хүн телефону медээлей берген. Эртем ажылы кылып турар Айбек Соскар беш аътты Тюменьге чедирип берип көр деп чагыг кирип-кен. Ында уткуп аар улус бар, манал турар дээн. Беш малды үдүрүп алгаш, Тюменьге чедир 2 мүн 600 км-ни үш хонук иштинде халдып эрткеш, чагыг-ны күүсеткен. Малдарны он-а-менди хүлээдип берген. Бир онгаш, чанар деп тура, бодан-анс чанарда куруг чоруур эвес, караан сөөртүп алгаш ажар бе? Ал сөөртүп турган машина кы-ында аът өдээ, чыт-бузу ол-ла ораан чиде бербес, ону кылай-ыр аштаар, чуур, агаарладыр таар. Кара чажындан тура оол аатар сонуургаар турган. Авазы аталья Чоодуевна, черле башкы эки болгаш, оглун дээди эртем дидип ал дээш, кыңчыктырбайн арган. Чүрөкте аарып чораан кү-лү бо удаада чая базыпкан — атар сadyп алгаш чанар бодай арген. Эки Ачыты Монгуш аътка экен, оон дүшпес боорда, «ылап атар Ростов биле Краснодарда, кул турар...» деп бо-ла хөөрээр арган. Ону сактып келгөш, теле-оннажып, сүмелешкеш, Ростов-халдып үнүпкен. Ол аразы 2 н 800 км. Азып-тенип, айтыр-ылы, картадан көрүп чорааш, хтов хоорайга чедип келген.

Аът спортун сонуургаар
идар тус хоорайда Бай-
иганың Салчак ук-төөгүлүг
адмир Кожажарович Салчак
ртал турарын билри, дыңнаан.
ды черде үжөн чыл чурттап
ар, өөнүң ишти орус омак-
алдыг, бир оолдуг. Ажыл-ижи,
тем-билин аът спорту-биле
побшкан, чарыш аьды мунар
ей. Таймир чеде бззрге, дыка
ыраан — ооң бажынын тып,
ап-сурап чедип келген бир
аар тыва кижн ол болган. Вла-
мир Салчак өөнүң ишти-би-
уксаалыг аьттар өстүрүп, ча-
шка белектээр мергежилдиг
с-тур. Хөөрежип, чугаалажып
аш Таймир: «Эки аът садып
йин дзэш, смелеп көрөм» —
н. Чаңгыс чер-чурттуу Салчак
гаш:

— Сээң сагыш-сеткилиц-
өөртүр мен, дуңмай — дээш,
ас аттыг эмдик кулун-бог-
айткан. Ындыг болган-даа.
димиер Салчактың белеткээ-
Таймир Сарыгларның Атлас
аьды бир дугаар чарышкы-
ишкеш-ле, чемпионнап каан.
2-2013 чылда Россия чергелиг
гылдааларга Атлас 2-ги, 3-кү
перден дүшпес турган. 2014
да Атлас аът спортуңуң эң кол
налдыг черин ээлээр малдар-
мурнуку одуруунда деп са-
гынып турган. Амгы үеде узун
чээлдиг чарышка салыптарга,
уңуң сирири кемдей берген,
канда тускай чарыш аъттары
өткээз төпте эмнедип турар.
Атластан аңгыда, Таймир
ан 7-8 хире уксаалыг аскыр-
садып алгаш, Тываже кирип
тен. Акшаны кайыын тып
ин дээрге, Тывада бир кезек
: оон чүкь машиназын садып
р дээш, шагдан тура эзержип
тен чүве-дир. Баштай аъттар
ып аар күзелдиг оолдар-би-
дугуржуп алгаш, оон демги
че телефоннааш, машина-
лыр силер, долаа (задаток)
азын менче ам дораан чору-
унар дээн. Малдарын эккел-
оолдарга садыпкан, маши-
нын аштап-чугташ, чаа эзлерин-
үлээдип берген. Оон бээр-ле
мир Сарыглар аъттың аарык-
ы апарып, республикаже ук-

саалыг мал киир сөөртүп садар
ажылдыг апарган.

ЧОЛДУГ КЕЖИК БАР БЕ?

Таймир Сарыглар бар деп
бүзүрелдиг. Эки аътка кандыг
кижи төлөптиг бооп болурун?
Чолдуг. Аажы-чаңы, кармазы,
хей-аады, сүлдези, мөзү-бүдүжү
эки кижиле болза, аадыңы эки
ээзи болур. Өскээр болур тава-
рылгалар база бар: ол хире ырак-
тан улуг өртөк-биле аът садып
алырга, оозу мал болбайн баар.
Аарый бээр узус будун сыйып
аар. Чамдык улус атыгын өртөз
улуг болза, ол чарыштарга албан
эртөр деп бодаар. Өртөөндөн ха-
маарышпас. Чүглө атыгын маңы-
дан эвес, эззинчи малынга хамаа-
рылгасы, малдың ишти-хөңүнүн
билири, ону эндевели болган

ТОС КОЖУУННАРДА БАР

Таймир Сарыглар тос кожоун оолдарының чагыглары езугае уксаалыг аскырларны Тывае киир сөөртүп экеп берген. Эде риштирилге ажылы чедимчелиг чоруп турар болгаш бо чылдан эгелеп ул малдарынын доруккан кулуннарынын чарыштарга киржир үези эгелээр. Эскерип көөрге, сонгаартан эккелген малдар шанналдыр черлерден черле дүшлөс боор. Уксаа ажылынын ужур-дузаы, үези ол хире улуг болуп турар-дыр. Кедизин көрүп, Кызылдың ипподромунда спортун национал хевирлерин сайзырадыр сорулгалыг школа ажытылган. Директору — Тываның Арзылаң мөгези, депутат Седен-Очур Павлович Кара-Сал, оралакчызы — Таймир Сарыг-

шын чөмгөрөри, чөм бээр, суггарар чаңгыс доктааткан шактыг, адаа үргүлчү кургаг туарга эки. Хөнгөз чүвөдөн аскай бээр, доктаамал хайгаарал хынаар. Дүргөн халыыр кылдыр эм хөвирлиг бүдүмөлдөр бээр болза (допинг), айт бар турган күжүн үндүр халып-каш, баксыраар, ырымын эрттир халдырга, мал болбайн баар. Айтты машинага чүдүрөри, оон дүжүрөри дыка берге. Ооң кадында узун орукка чолаачы боду-даа, айттар-даа могоп-шылай бээр. Уксаажыдылга ажылы кылып турар улустан садып алган, аыш-чөмин, хоолулуг витаминнери, белеткел эрттирип, үезин көрүп, аыты халыдар чоруун үндүрүп дескилээри, кадыкшыл байдалын хайгаараары дээш каш мүнута дургузунда ипподромга хөй малдар аразындан тиилеп үнүн дээш чыл-чылы-биле хөй-лө специалистер аяылдан кээр.

Ооң-биле кады Таймирни
аът ажаарының эң ханы чажыт-
тарынга өөредип чоруур акыла-
рын адаvain баарга кайын боор:
ол дээрge бүгү Тывага билдин-
гир ат-сурагылыг чылгычы Сергей
Ынаалай, Төмүр биле Вячеслав
Монгуш алышкылар-дыр. Чүгү-
рүк аътты сынындан, базымын-
дан канчаар «танып» ап болу-
рун өөредип, арга-сүмезин берип
чоруур, аъттың аарыкчызы кылып
каан акылары ол.

лар. Мында айт, ча адары, хөл-
шыдыраага күзелдиг кижилерни
өөредип турар. Айт шалбадаа-
рынга, тевектээринге маргылдаа-
ны эрттиргеннер. Бляштан чазаан
аытты аргамчы октааш шалбадаа-
рынга тус черде ажылдап турар
айт ажаакчызы Амир Ооржакка
чедер киж чок болган. Тевектээ-
ринге Байыр Монгуш шылгараан.
Алызы барып, тыва оолдар-уруг-
ларны айт спортунга өөөредип төп
апаргаш, россияжи маргылдаа-
ларга тиилээр угжок айттар маңаа
турар деп бүзүрелден аңгыда, эге
ажылдар кылдынып эгелээни ол.
Таймир бодунуң өстүрүп чоруур
малдарын, чылыг час кээрге, ча-
рыштарга кириштилерин четтик-
пей манап турар. Тыва, чыраа,
челер айттарының аразында
Аскет (Ростов) дээр аыдын ча-
рышка салып көөр бодалдыг.

СҮТ ЧЫЛГААН АЪТ

Аът-хөл, аът чарыжы дээр болза, Тывада Аът федерациязының даргазы Эдуард Эник-оолович Дагба-Ламаны адаваска кайын боор. Спорттун тус хевиринге ажилдарның кол организакчызы, эрттирикчи, аарыкчызын бүдүн республиканың чону дыка эки билер, хүндүлээр. Чарыш үезинде будулгаазыннар азы маргыш тур-базын дээш бүгү чүүлдү баш бу-рунгаар өөрөнип көөр, кичээнгеи-ны негээр, ажилга харысылгал-лыг, шыңчы кижиге чон бүзүрэни

ол. Эдуард Дагба-Лама Таймирни Визирь дээр ат-сураглыг аьттын ээзи Юрий Кара-оол-биле дорт душтургаш, кадып каан. Визирьни сөөртүп алгаш, Москвага болган маргылдаага бир дугаар четкенин ол утпас. Таймириң авазы оглун чүдүлгелиг чоруур кылдыр кижизиткен. Ынчангаш орук үнер бетинде ном ажыттырып, судур номчудуп аар чаңчылдыг — машиналар хөй, орук озал-ондаа дээш черле чүү турбас боор. Визирьни сөөртүп алгаш, тарина күжү-биле чедер черинге келген-не. Ынчан бир дугаар маргылдаага-ла 2 азы 3 дугаар чер алыр деп хөй улустун кичээңгеин хаара тудуп турган аьды, мунукчузу бир элемент чазыптарга, 8-ки черге, оон бир маргылдаага 5-ки черни эзлээн. «Россияның чоргааралы» деп маргылдаага кубокту чаалал алгаш, черле анаа эвес мал деп бодун көргүзүп шыдаан. Ук аьт Абаканда «Алдын дага» деп төптүн чоргааралы Радар деп аскырың кулуну болур. Спортчу аьттар өстүрүп белеткеп турар төптүн ээзин Эдуард Ухварин дээр. Бо улустун аьттарының чоруу эки деп чар хөйде тараан болганда, оларның ажылы улам сайзыраардыр. Таймир ук төп-биле чүге харылзаалыг дээрге, оон эки аьды Атлас мында, Визирь база ук төптүн тренерлериниң хайгааралында турар. Ипподромга халыыр аьттарның ажаалдазы, ижер-чирри, белеткели анаа чарыш аьдындан көңгүс өске. Аьтты тывалар мынчаар соодар чүве дээш азы суланы хөйнү берип турар силер деп, Таймир маргыжа-даа бээрле. Ооң-биле кады маңаа тургаш, аьттың үш хевирге маргыжары, чараштың чоруп өөөредири дээш, хөй-ле чүүлдү билип алган. Чүге Абаканда тургузуп турар дээрге, Кызылдың ипподрому арай соок, ам-даа чедир кылыр ажылдар хөй. «Визирь — калчаны шевер, караа чараш, аксында ак чер бар, тывалар ындыг имниг аьтты сүт чылгапкан аьт дээр. Ишти база ак. Чүгүрүү — чаяанында, чүрээ улуг, сеткили бичии. Бо бедик черни албан ажа халыыры сен шүве дээрге, дыка угааның, ол-ла хөвээр күөсидир. Кызымак, аксы чымчак, элдеп мал. Үжөн километри халы дээр болза, чорупла орат. Кижиге турса болза, мөге кижиге-дир ийин бо. Радарның кулун-богбалары хомудал чок мал болур-дур. Ооң кадында Визирьниң ээзи боду чолдуг, эки мал эдилээр кежиктиг-дир» — деп Таймир чугаалаарга, аьт дугайында оон артык чараш сөстөр-биле чугаалаптар кижиге турар бе деп бодап кагдым.

«АЗАРТ БОЛГАШ ДРАЙВ»

Авт мал дээш сагыжы аарып, олут орбас аныяк кижы республиканың Авт федерациязының медалы-биле шаңнаткан. Ооң артында бүзүрелдиг чөлөнгийжи — өөнүң ишти Чодураа Валерьевна, ол ИХЯ-ның истелге эргелелинин истекчизи болуп ажылдап турар, кыстары Тамила, Женя, Натэлла база бир харлыг огу Шогжал.

Харысалганы бодунга хүлээнир, берге ажилды каракты шимгеш дитигип кылыптар, ескелерни эвилелдеп шыдаар, бодунга бүзүрелдиг кижини орустар «азартгы», даштыкылар амгы үенин-биле «драйв» чуртталгалыг деп чугалажыр. Аът чарыжы дээрге, эр кижиниң адаан-оюнуң бирээзи-дир, чүге адаан-нажып болбас деп, «драйвтыг» чуртталга дээрге, аныак кижиниң ажил-ишке кыптыгып, хандыкшып чорууру-дур. Ындыг аныактарын бирээзи Таймир Сарыглар «делегини скорост» чагырып турар» деп бодалдыг.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ЧОРЖАН-БОРА

Чаа-Хөлдүн Кызыл-Даг суму-
зунуң Сарыг-Булуң арбанынга ат-
сураглыг Ендан дээрзи чурттал
чораан. Шола ады — Чортар. Тыва
тоолдарның бир маадырын Чор-
тар-Ендан кылдыр билип чордум.
Чүве айтырарындан сестир-даа
болзумза, ону кайгаар, ал-бодун
бүдүү сонуургаарым аажок. Бир
кадат сураан дыңнаарымга, «чорта
берген, кызыл-дустай берген»
дээн, каракка көзүлбестээн.

Чугле Сарыг-Булуң, Кызыл-Даг эвес, бүгү кожуунга ол ат-сураглыг чораан. Аът-хөлдүң бир кажы Чортар-Ендан эззиниң аайындан эртпес, ээ-хайыралыг камгалакчы-зы, хоярын безин билбес, чоржаң кылдыр белеткеп чораан. Нарады кырган-ачам Межегей, Элегес иш-тиниң байы Оюн Ажыкайның муң кара чылгызы безин чаңгыс Чор-жаң-Борага чеппес дээш, мынчаар ырлагылаар киж:

Ала-дойнун баскан изи

Аар ийде таңмаланган.

Авамайның аа сүдү

Аксымайда хөлбең-хөлбең.

Шору улгадып келгеш, кырган-ачамның ол ырызында безин мерген угаадыг чаштынып чыдардыр деп билген мен. Аът, шынапла, көшкүн араттың ыдык-сүзүү. Кидис өгнүң иштики, даштыкы курун, ынаа-ханазын безин кылырда, аъттың чел-кудуруун ажыглап чораан. Аът чокта хову-шөлге бок-чашпан эндерлир, кылын харлыг кыжын безин адыр дуялуг инек, хой-өшкү аъттың казып каапкан черинге доктаап, тоттур оъттаар. Аът баскан чер, дөзевилээрге, таңма.

Ава-биле бистиң хинивис тудуш, ие киж и эң-не хүндүткел-диг. Тоолда безин балыкчы Багай-оолдуң алдын даңгыназын хаан-беглерден бедик эрге-байдалче көдүргенин сактып болур. Авамай-ның аа сүдү мага-ботка, угаан-медерелге бүгү назыда артып калыр. Ол бүгү күчү-күш тандыдан бедик, далайдан терең.

Чортар-Енданның өөредип алганы муң кара чылгыдан-даа артык Чоржаң-Боразы-биле ылап болган, сагъжым-да артып калган, тоолмургу чугааже шилчип, дамчып келген бир таварылганы сактып көрейн. Чоржаң-Бора, чоржаң-даа бол, каш-даа бөрүгө алдырар хире звес. Бир катал айт кулаа көзүлбес караңгы дүне Чортар-Енданче бөлүк бөрү халдаан. Аьды хойбайн-даа, шимчевейн-даа, так турупкан. Ам эскерип кааш, сөөскен сылтып кымчызы-биле баштың бөрүнү соккан, аьды дагаларлыг хол, буду-биле ийи ко-кайны моорадыр тепкен. Арткан-нары дезипкен.

Нарады кырган-ачамдан ды-
нааным, Чортар-Енданның чугаа-
лап чораан чагыгларын ам-даа
сактып чоруур мен. «Бажын ажыр
байыры — бажын зыттендире-
ри, ал-бодунуң амыр-дыжын ыш-
кынары», «Харамнаныры—халаа-
данчыг, чилбиленири — чиир-
тим», «Чаңгыс өг чалгааранчыг»,
«Кешкенде, хеме херекчок,
көшкенде, тебе херекчок» дээш,
оон-даа өске. Кижн дыңнавааны
ооң чагыг-сүмелиг аптаразында
та чеже угаадыглар шыгжатты-
нып чыдып калган. Чагыг-сүмелиг
бир домакты безин «үжээрге» —
алдын аптара.

Арапчор ОКСУР,
хоочун журналист.

ААС-КЕЖИКТИҢ ЧАЖЫДЫ

Назы-хары улгатса-даа, оон кеннер. Арын-шырайы аныаксыг, чараш хевээр, доостурган өөреникчилери-биле 60 хүннерде безин сагыш-сеткилин, ишти-хөңнүн ажит-чажыт чокка деңге үлөжип, арга-сүмезин аныак-өскенге кадып чоруур эриг баарлыг, уян сеткилдиг, 40 ажыг чыл дургузунда өөредилге шугумунга ажылдап чораан Тыва Республиканың алдарлыг башкызы, күш-ажылдың хоочуну, "Иениң медалының" 2-ги чергезинин эдилекчизи Александра Идамовна Дирчининин ажил, амыдыралының, өг-бүленин дугайында бижикседим.

Ол Эрзин кожуунун Эрзин суурунга 1940 чылдың февраль эгезинде бөдүүн өг-бүлениң ийи дугаар кызы бооп төрүттүнген. Ада-иези ону Эримаа деп адап алганнар. 5-6 харлыында-ла уг-базы Хандаа-биле хой, өшкүнү саап, анай-хураган кадарып, ыяш чыып, суглап, ада-иезинге дуза-зын көргүзө берген. Ажы-төлү кодан ажылы кылып халчпы турар үеде оларның авазы эш-өөрү-биле Кызыл шеригге дузаламчы кылдыр ааржы-саржаг белеткеп, тоннар, хөрөктөзштер, хол-хаптар, чылыг уктар, чоорганнар даарап дужаар турган. Ачазы кожа-хелбээ аалдарның улузу-биле кады арга иштинге ополчен шерининин өөредилгезин эрттирип чоруптар турган. Олар балыгланган улуска баштайгы дуза чедиреринден эгелээш, агаар халдаашкынындан, ыштыг хорандан канчаар камгала-нырының дугайында билиглерни шингээди ал, "марштал" хүнээш. Херээжен улус ак хептер кеткилеп алгаш, кызыл крестинг сумкалар чүктеп алган чоруп турганын бичи Эримаа кайгал көөр турган... 1948 чылда Эрзин школазының бирги класынга өөренип эгелээш, 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыны бооп турганын биллип алган. Ол үеде школага орус поварлар ажылдап турган. Олар бичи Эримааны чаптап, оон-биле чугаалажып, оюн-тоглаа өөредип, чигир-конфета бээр. Бир-ле хүн ону кыйгырып алгаш: "Сээң адын ам Шура болур, ада-иеңге чугаала" — деп ол поварлар чугаалаарга, аалынга халып келгеш: "Мен ам Эримаа эвес, Шура апардым" — диген. Ада-иези ол-ла хевээр уруунун адын Шура кылдыр эде кылдыртып алганнар.

1958 чылда Эрзин ортумак школазын доозуптарга, кожуунун өөредилге эргелекчизи Мөрен суурга уруглар садын аядары-биле чорудупкан. Александра Идамовна алган даалгазын бүзүрелдин-биле күүсеткеш, Кызылда күрүнениң педагогика институтунун филология салбырынче шылгалданы дужаагаш, үе-черге эш-өөрү-биле өөренип чорупкан. Күрүне практикаын ол Эрзин кожуунун Мөрен 7 чыл школазынга эрттирип тургаш, колхоз-туң чолаачызы Сайзов Дандынович Дирчин-биле танышып алган. Олар 1961 чылда өг-бүлө тудуп, тускай амыдыралды тудуп кирип-

Александра Идамовна орус дыл болгаш төөгү башкызы болурун шынзаткан дипломну холга алгаш, күш-ажылчы намдарын Мөрен 7 чыл школазынга эгелээш. Ынчалдыр-ла башкы деп буянныг мергежилге бүгү назынында бердинип, чоннуң ажы-төлүн эртем-билигнин "далайынга эжиндирип", амыдыралдың ак оруунче бодунун төлдери дег үдеп, чеже-чеже уйгу чок дүнелерни эрттирбээн дээр! Тываны боттарының ийиги

тирген.

Шеригден халажып келгеш, улаштыр төрзүн черинин каас-чараш бойдузун хумагалал камгалаары-биле арга даамалдап ажылдап кирипкен. 1957 чылда чолаачылар курузу доозуп алгаш, 36 чыл дургузунда чолаачылаан. Оон ниити ажыл стажы — 45 чыл.

Александра Идамовна биле Сайзов Дандынович — 4 оолдун, 1 кыстың үлөгерлиг ада-иези. Оларны эртем-билиг чедирип, төлөпиг кижилер кылдыр өстүрүп кааннар.

төрзүн чурту кылдыр шилип алган орус оматтыг башкыларның буянныг ажыл-херээ улуг салдарны чедирген. Эрзин ортумак школазынга ажылдап келген башкылар Т.Т.Тихонова, А.В. Кукарин, М.И.Горина, Г.И. Архипова, А.К. Коровин, Т.В.Жирнова-биле ажылдап чораан чылдарын Александра Идамовна мынчаар сактып чугаалап олурар: "Тываның Моол-биле кызыгаар ырак-узак кожуунунга аныак хамааты башкылар кээп, орус дыл хамаанчок, тыва дылды эки билбес, чүгле моол дыл кырынга чугаалажып чораан чоннуң ажы-төлүн өөредип чораанынга канчал өөрүвес боор. Олар кончуг аныак келгеш, интернационалчы өг-бүлелерни тудуп, Эрзинге турум чурттап артып калган чүве болгай".

Александра Идамовна Эрзин ортумак школазынга орус дыл, төөгү башкылааш, кожуунун өөредилге килдизинге методистеп, өг-бүлө төвүнге социал-педагогтап, Эрзин суурнуң №2 уруглар садынга эргелекчилеп ажылдаан. Оон ниити башкы стажы 40 чыл оранчок ашкан. Ол үениң иштинде чеже кижини амыдыралдың ак оруунче үдөвээн дээр! Оон доостурган өөреникчилери республиканың булуң бүрүзүнде ат-сураглыг кижилер апарганынга чоргаарланып чоруур.

Сайзов Дандынович — Цаган-Тологой заставазының комендантызы чораан Дандын Самбуевич биле Шимит Эрлигович дун огу. Ол эге чада школазын дооскаш, "Коммунизмче орук" колхозка чолаачылап, арга даамалдап ажылдап тургаш, 1952-1957 чылдарда шериг албанын Украинаның Станислав облазының (амгы Ивано-Франко область) Надворный хоорайга эрт-

Ажылгыр-кежээ өг-бүлениң ажы-төлү янзы-бүрү адырларда ажылдап чоруур.

Улуг огу Артур Сайзович Кемерово хоорайга юрист эртем чедип алгаш, Кызыл хоорай прокуратуразынга истекчилеп ажылдап тургаш, улаштыр Россия Федерациязының Президентизинин чанында Россия академиязын доозуп алган. Ол — РФ-тин федералдыг айыл чок чорук албанының халажылгада полковниги. Ам Москва хоорайда ажылдап, чурттап чоруур. Алик Сайзович — Эрзин суурда хуу сайгарлыкчы, Алим — Кызыл хоорайның полициясында, Аюш — Россияның техниктиг хайгаарал албанының Тывада салбырында, уруу Айлана шериг кезээнде ажылдап чоруур.

Александра Идамовна база Сайзов Дандынович — 13 уйнуктарының, оларның 7 ажы-төлүнүн ынак кырган ада-иези.

2012 чылдың июль 8 — өг-бүлө, ынакшыл болгаш шынчы чорук хүнүнде олар "алдын кудазын" демдегеп, билзектерин солчуп, "Ынакшыл болгаш шынчы чорук" деп медальга төлөпиг болганнар. Хөй чылдар дургузунда кады чурттаан аас-кежиктин чажыдын чаа өгленген аныяктарга чугаалап, чыгыс-сөзүн берип чоруурлар. Кайызы-даа — хөй-хөй хүндүлел бижиктерин, шаңнал-макталдарның эдилекчилери, күш-ажылдың хоочуннары.

Улуг назылыг хоочуннар Сочиге дыштанып, Пекин, Улан-Батор хоорайларже аян-чорук кылып, ам-даа адак-бышкаа чик-сергек, бедик хөй-аъттыг ажы-төлүнүн аразында чурттап чоруур өөрүнчү.

Римма ЧАВЫНЧАК,
Россияның Журналистер эвеле-
лининин кижигүнү.

Байыр чедиришишкини

Бистиң ачавыс Кара-оол Самбиевич БААЖАЙНЫҢ февраль 16-да 60 харлаан юбилейи.

Ажыл-ишти, тура-соруктуг ачавыска бисти кижизидип өстүрүп каан үлөгер-чижээ ажыы-биле бадыткап чорууру дээш чер чедир мөгейдивис! Хөй санныг кады төрзүннеринин ынак акызы дунмазы, ававыстың быжыг чөлөнгинжи. Эң-не кол аас-кежикти быжыг кадыкшылды, бүгүле чуулдерге экини күзеп тур бис!

Ажы-төлүнде

ЧАРЛАЛ

Солагай талакы дачалар ниитилелинде «Эфир» №10 сад а агыйлыг, коммерциялыг эвес эштежилде дача бажыңнарлыг кичи 2015 чылдың март 1-ге чедир өнчүзүн бүртүкедирин дыңнаттывы.

Харылзажыр телефон: 8-929-316-19-72.

Эштежилгениң удуртулга

Читкенин барымдаалааш...

Ак-Тал ортумак школазын 2004 чылда дооскан Чойган Олеговна Криз-оолдун адынга тывысканы Б 12 55 609 дугаа аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

На основании постановления главы кожууна — председателя рала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва от 04.02.2015г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401026:286 с местоположением: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д.59» проводятся публичные слушания в помещении Сут-Хольского кожууна, расположенного по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д. 3 27 февраля 2015г. в 17 часов 40 мин. по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории населенных пунктов с общей площадью 1046±8м², находящегося по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д.59 с кадастровым номером 17:09:0401026:286 разрешенным использованием (назначением) — «под огород» на разрешенное использование (назначение) — «для ведения личного подсобного хозяйства».

Письменные и устные предложения по данному вопросу могут направляться организаторам публичных слушаний по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Бурбу, дом 16, администрация муниципального района «Сут-Хольский кожууну Республики Тыва», тел. 83944521245, электронной почте: admsut@mail.ru, контактное лицо — Монгуш Чойганмаа Болатовна, главный специалист по земельным и имущественным отношениям.

Главный специалист по земельным, имущественным отношениям администрации Сут-Хольского кожууна Ч. МОНГУШ

ИЗВЕЩЕНИЯ

В отдел земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна поступило заявление от гр. Хуур Сергия Александровича о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 3 (три) года земельного участка из категории земель населенных пунктов, с общей площадью 800 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Сесерлиг, ул. Лесная, д. 6 разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства.

Согласно установленным сроком Российского законодательства в течение 30 дней со дня подачи заявления о выделении земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, заявление и возражения по существу вышеизложенного не поступало.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В. КУЖУП

*****

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун поступило заявление от гражданина Российской Федерации Куулар Борисовича №87 от 09.02.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:774, расположенного по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Байыскан, д. 24а с общей площадью 626±6 кв.м в аренду сроком на 3 (три) года для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по земельным и имущественным отношениям Ч. МОНГУШ

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 6036. Чагыг 15. Номери парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялары адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилел дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыглан саннары болгаш еске-даа фактылары дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.